

УДК 316.347:7.012. 001.2

КАТЕРИНА НАСТОЯЩА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології НАУ, Київ

Полюси політичних ідеологій у транскрипції української ментальності: дискурс-аналіз соціокультурних маркерів

Анотація

Євроінтеграційний вибір України актуалізує питання вибору громадянами і відповідної політичної ідеології як сукупності ідей, цінностей, пріоритетів, які вони воліють поділяти й реалізовувати. Саме тому це питання не може залишатися поза увагою науковців, зокрема щодо відповідності національному менталітету, можливих перспектив і трансформацій. Об'єктом аналізу постають дві класичні й полярні для сучасної України політичні ідеології, розглядувані крізь призму сприйняття їх населенням України. Автор досліджує для цього систему маркерів сприйняття як рис національного характеру у їхній відповідності із ціннісними системами ідеології; інтелектуальні традиції транскрипції цих ідеологій в українській політичній думці; а також сукупність сучасних стереотипів, штампів і кліше, які детермінують уявлення щодо тих чи інших ідеологій. Важливим для автора питанням є і з'ясування, чи змінюються ці кліше, чи трансформуються вони, а якщо це відбувається, то що детермінує ці зміни, наскільки вони кардинальні і чи є якась межа, за якою вони внеможливіються. Намагаючись відповісти на ці питання, як інструментарій аналізу автор залучає концепт культурної традиції.

Ключові слова: ідеологія, менталітет, національний характер, культурна традиція, стереотип, цінності

Чи є специфіка сприйняття ідеології маркером менталітету? Вступ до проблематики

На захисті однієї докторської дисертації з кола членів спеціалізованої вченої ради пролунало запитання до здобувача: до якого ідеологічного табо-

ру належать українці за своїм менталітетом — до лібералів чи до консерваторів. Відповідь здобувача була такою: “українці ліберальніші, ніж росіяни, але консервативніші, ніж європейці”, з чим важко не погодитися. Але аналіз літератури з такої проблематики засвідчив, що глибоко це питання в етносоціологічному аспекті вивчалось мало. І хоча за кордоном досліджень, присвячених зв'язку ментальності й ідеології чимало, власне національна специфіка вивчена недостатньо, бо це вимагає розгляду з позиції її особливостей, зафіксованих, зокрема, в динаміці.

Політичну культуру України в соціологічному, ментальному, політологічному контексті досліджували такі вітчизняні науковці, як Є.Бистрицький, І.Белоусова, Є.Головаха, В.Лісовий, Л.Нагорна, Н.Паніна, В.Ребкало, О.Рудакевич та ін. Менш поширеними є дослідження, що виходять із розуміння політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі (тобто як предмета політичної філософії чи політичної етики).

Ментальність як така, що ігнорувалася як суспільний феномен та була відсутня як поняття за часів суспільствознавства СРСР, у пострадянський період стала предметом вивчення та широких теоретичних дискусій у працях А.Гуревича, І.Клямкина, Ю.Качанова, І.Мостової, О.Мелешкіної, О.Страхова, В.Халіпова, В.Колосова та ін. Серед вітчизняних науковців проблематика ментального та характеристики “суб'єктивної реальності” українського соціуму (тобто власне ментального) посідають значне місце у працях М.Поповича, С.Кримського, Є.Головахи, О.Злобіної, А.Ручки, В.Пилипенка, Н.Соболевої, І.Мартинюка, В.Храмової, О.Забужко, О.Нельги, С.Римаренка, О.Донченко, Ю.Романенка, Р.Додонова, І.Старовойта, А.Швецової та ін.

Попри це етнополітичні орієнтації українців ставали здебільше і залишаються досі об'єктом не так етнологічних розвідок, як політичних маніпуляцій і різноманітних популістських апробацій. Актуальність розгляду цього питання зумовлена сучасним, новим статусом української держави, її корінним геополітичним поворотом в євроінтеграційному напрямі, державною декомунізацією тощо.

Ці події не могли не вплинути на переформатування диспозиції гравців політичного простору України, в якому комуністична ідеологія мусила відійти в андеграунд, а соціалісти ще раніше розгубили іміджевий капітал, дискредитувавши себе гучними політичними скандалами. Але чи була взагалі комуністична ідеологія хоч у чомусь відповідною національному характеру українців? Чи йдеться про таку відповідність у разі класичної ліберальної ідеології, до якої апелюють прихильники євроінтеграції? Для історично бездержавної нації, незалежність якої виборювалася століттями і яка лише нещодавно нарешті здобула омріяну свободу, ці питання є дуже актуальними.

Звісно, в демократичній, проєвропейській країні, якою себе позиціонує Україна, є і має бути місце для абсолютно всіх ідеологій, за винятком хіба що відверто деструктивних. І серед них кожен громадянин має право як на власну ідеологічну позицію, так і на вибір і сприйняття інших. Але все це не заперечує того факту, що ті чи інші класичні ідеології набувають на українському ґрунті певної специфічної форми й відповідним чином сприймаються та

оцінюються населенням, внаслідок чого кінцевий варіант інституціоналізації тої чи іншої ідеології може суттєво відрізнятись як від її класичної форми, так і від сучасних світових аналогів. Але перш ніж звертатися до аналізу українських варіацій світових ідеологій у сприйнятті масової свідомості, треба зазначити два суттєві моменти, без яких це дослідження ризикує наразитися на політичні спекуляції.

Перший момент стосується того, що автор не має наміру аналізувати український політикум у його партійній репрезентації чи надавати будь-які прогнози щодо перспектив його подальших трансформацій і диспозицій, що видається радше прерогативою політологів. По-друге, цього не варто робити і через те, що фактично всі партії, представлені в сучасному українському парламенті, не презентують послідовно і в чистому вигляді жодної цілісної ідеології, а якщо й позиціонують себе як представників тих чи інших політичних напрямів, то роблять це фрагментарно, ситуативно, інструментально й переважно декларативно. У цьому сенсі за визначенням колег-політологів, думку яких автор статті цілковито поділяє, в Україні досі немає потужних партій, які б виражали послідовно ту чи іншу ідеологію. Немає партій, які б працювали на перспективу і довгострокову стратегію, тобто партій ідеологічних, а є радше кон'юнктурні проекти олігархічних кіл [Чуприй, 2012: с. 267–268].

Ясна річ, є винятки, але їх надто мало, вони не мають належної потужності й не є цікавими для вже призвичаєного до популістських гасел і продуктивних наборів електорату. Якщо сюди додати тотальну політичну й економічну безграмотність нашого населення, то перспективи формування високої політичної культури українців допоки є невтішними.

Отже, об'єктом пропонованого аналізу будуть не партії, а дві класичні й полярні для сучасної України політичні ідеології в контексті традицій сприйняття їх населенням України. Звісно, для відстежування поточної ситуації слід було би провести окреме дослідження, але об'єктом цього дослідження є не поточна ситуація, а “традиції сприйняття”, специфіка ставлення в українській політичній культурі до різних ідеологій і ті стереотипи, штампи та кліше, які певним чином визначають уявлення щодо тих чи інших ідеологій назагал. Важливо з'ясувати, чи змінюються ці кліше, чи вони трансформуються, а також що детермінує ці зміни, наскільки вони кардинальні й чи є якась межа, за якою вони внеможливаються.

Методологічний інструментарій, або основи систематизації маркерів

Для аналізу цієї проблематики треба залучити різні суміжні підходи та ракурси, щоб якомога глибше і ширше вивчити це питання. Така міждисциплінарність обґрунтована як складністю самого предмета дослідження, так і багатоаспектністю його проявів. Тому поряд з аналізом етнопсихологічних і культурологічних напрацювань слід звернутися до історії формування політологічних вчень, розглянути репрезентації ціннісної сфери, проаналізувати дані останніх емпіричних досліджень. У цьому плані варто визначити перелік маркерів, відповідно до яких буде застосовуватися аналіз;

ідеться про маркери-означальні певних рівнів відображення політичної ментальності, яка презентує себе і у практиках соціального та політичного життя, і в історії політологічних концептуалізацій, і у специфіці світосприйняття, смисложиттєвих настановах національної ментальності та ціннісній конфігурації соціосфери спільноти.

В якості дослідницького інструментарію для аналізу цієї проблематики належить скористатися концептом культурної традиції (Е.Шилз, С.Айзенштадт), який авторка застосовувала в попередніх розвідках, послуговуючись цим концептом як інструментом аналізу різноманітних процесів і явищ соціокультурного простору. Стисло нагадаю вузлові моменти цього концепту. Так, культурна традиція являє собою: трансчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес, що зумовлює змістову цілісність культури (культурної системи, культурного організму) в динаміці постійного самовідтворення комплексу власних адаптивно-захисних функцій. Додам лише, що ці функції, своєю чергою, зумовлюються внутрішньою будовою традиції, а саме особливостями її структурної організації як наявності:

- 1) "центральної зони культури" як символічної матриці, ядра культури, яке локалізує в собі її "харизматичні змісти" (С.Айзенштадт) або "кордонні поняття" (Г.Риккерт);
- 2) двох однопорядкових складових традиції — креативної та консервативної, між якими постійно точиться функціональний конфлікт, який відтворює динаміку означеного процесу і є механізмом саморуху культурної традиції [Настояща, 2005: с. 48].

Отже, структура культурної традиції представлена двома комплексами компонентів: динамічним, або функціональним (креативна й консервативна складові), та статичним, або змістовим ("ядро культури", її символічна матриця), кожен з яких також має свою будову.

Функційний зміст традиції, узагальнено та спрощено, можна уявити як комплекс адаптивно-захисних і репродуктивних функцій. Причому власне адаптивні функції постають механізмами адекватного відтворення "сакрального", "харизматичного" змісту "культурного ядра" за мінливих соціальних умов. Так, адаптація іманентно приховує в собі процес відтворення певного "сакрального змісту", що має на меті його збереження, захист і передбачає пристосування, мімікрію як набуття форми, відповідної умовам.

Повертаючись до нашого аналізу і визначивши структурну архітектуру сучасної вітчизняної культурної традиції, ми можемо говорити про цілісні культурні моделі як окремі макрокультури, що мають відповідну репрезентацію у ціннісній сфері сучасного українського соціуму, завдяки чому власне й "відскановуються". Всі вони утворюють в сукупності культурну традицію певного суспільства і своєю взаємодією відображають функціональний конфлікт її складових (креативного і консервативного чинників).

У цьому контексті вітчизняна культурна традиція утворюється такими окремими макрокультурами, як матрична актуальна (українська національна культура), актуальна накладена (російська національна культура), накладена меморіальна (радянська культурна модель), інокультурні акту-

альні — європейська і світова (глобалізаційна) макрокультури. Взаємодія означених макрокультурних утворень в межах єдиної вітчизняної культурної традиції і є механізмом її саморуху. В цьому сенсі матрична національна культура постає як консервативна складова культурної традиції, тоді як решта (радянська, російська, європейська, глобальна) утворюють креативну її складову. Разом із поступовим зменшенням ролі однієї макрокультури, давно привнесеної й фактично вже меморіальної, а саме радянської (комуністичної, соціалістичної), посилюється вплив іншої інокультурної макросистеми — глобальна. Загалом цей процес становить саморух культурної традиції, її безупинне функціонування [Настояща, 2014].

Маркер перший: транскрипція полюсних ідеологій в українській політологічній думці

Але перш ніж перейти до аналізу культурних фільтрів, що відбраковують ті чи інші культурні форми, звернімося до традицій ліберальної та соціалістичної ідеологій на рівні української політичної та філософської думки, яка також постає історико-культурним маркером “харизматичних змістів” центральної зони культури в контексті традиції інтелектуально-філософських репрезентацій.

Навіть побіжне звернення до цієї проблематики дає змогу зробити висновки, що класична ліберальна ідеологія ніколи не ставала предметом популяризації українських інтелектуалів. Соціально-філософські роздуми апологетів “українського лібералізму” М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Туган-Барановського та інших мали всі ознаки специфічного “м’якого” лібералізму, ба радше неолібералізму в сучасному його науковому розумінні [Лібералізм в Україні, s.a.]. Тобто йшлося про лібералізм, який ґрунтувався на первинно консервативних засадах, апелюючи при цьому до соціальної проблематики, і який, по суті, мав мало спільного з цінностями класичного лібералізму, що ними, за визначенням С. Матвеева та Л. Лясоти, є “свободи та незалежність громадянина (у тому числі від держави), що проголошувалася вищим ідеалом, гарантією економічного і соціального добробуту” [Матвеев, Лясота, 2006]. Отже, власне українське розуміння лібералізму мало свою специфіку, до якої ми ще повернемося.

Першим зародком українського соціалістичного руху вважається “Женевський гурток”, який організували Ф. Вовк та Я. Шультґін. Представники демократично налаштованої інтелігенції в пошуках ідеалу соціальної та національної справедливості вивчали соціалістичні вчення західноєвропейських мислителів [Гальчинский, s.a.]. На позиціях громадівського соціалізму (загальна демократизація, знищення експлуатації, об’єднання трудящих в низові громади) стояв і М. Драгоманов. У своїх поглядах він виступав за соціалізм, однак в основі його він бачив не марксистське вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, а вчення про справедливе суспільство.

Ґрунтовані на моральних цінностях християнства соціал-демократичні ідеї соціалізму (а витoki соціалістичних ідей, на думку деяких дослідників, мають своїм першоджерелом саме християнську традицію [Каутський,

1918]) були вельми популярні в дореволюційній Україні. Один із послідовних критиків більшовицької моделі соціалізму, видатний філософ М.Бердяєв, зокрема, писав, що соціалізм, який не вийшов за межі економічного детермінізму, втрачає свою гуманістичну спрямованість [Бердяєв, 1993: с. 167]. Подібні обґрунтування ми знаходимо і в М.Туган-Барановського. У його інтерпретації соціалізм — це перш за все розуміння історичного прогресу як розвитку індивідуальності людської особистості, природної свободи людини. “Соціалізм, — аргументуючи це, стверджує український дослідник, — є вимога природного права людини на свободу” [Горкін, 1991]. Такі інтерпретації важко назвати відповідними марксистському соціалізму. Вони однозначно тяжіли до християнського соціалізму і соціал-демократії.

Отже, в історії української політологічної думки спостерігаємо неklasичне трактування ліберальної та соціалістичної ідеологій. Український варіант лібералізму мав чіткий соціально зорієнтований компонент, а в соціалістичних ідеях акцентувалися моральні цінності християнства.

Маркер другий: стереотипи сприйняття і розуміння ідеологій масовою свідомістю

Звісно, історичний досвід радянського минулого не міг не справити вплив на трансформацію української політологічної думки, форму сприйняття ідеологій, а також очікування і сподівання щодо кожної з них. Наслідком історичної практики стало те, що соціалізм на рівні масової свідомості став чітко асоціюватися з радянським колоніальним минулим.

Тому і зараз сприйняття “соціалізму” закономірно пов’язується у свідомості пересічного українця з історичним минулим, російською колонізацією, колективними психотравмами привнесеними колективізацією, непом, Голодомором, Другою світовою війною тощо.

Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного нашими колегами з Дніпра, згідно з якими соціалізм і комунізм у молодших і середніх вікових групах оцінюються переважно негативно, на відміну від старших груп. Також дослідники фіксують “різке зменшення кількості представників середнього віку і молоді, які розуміють ідеологію комунізму” [Захаров, Визир, s.a.].

Частково це відчуження ілюструють і дані останнього моніторингу Інституту соціології НАН України, де більшість респондентів відповідають заперечно на запитання: “Як Ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які ПРОПАГУВАЛИСЯ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?”.

Іншою проблемою специфіки сприйняття соціалізму є елементарне економічне невігластво. Якщо комуністичну ідеологію в державі можна заборонити, оголосивши декомунізацію, що автоматично легалізує і суспільний негативний вердикт соціалізові, то насильно прищепити громадянам прогресивні ринкові погляди навряд чи реально. Як свідчать дані дослідження, проведеного Національною академією наук України та Інститутом соціології в рамках проекту “Українське суспільство: моніторинг соціаль-

них змін” у 2014 році, більшість громадян, бажаючи мати рівень життя, як у капіталістичних країнах, при цьому продовжують убачати в державі ефективного власника землі, великих промислових підприємств і не схильні довіряти свої гроші банкам (див.: [Українське суспільство, 2014; 2015]).

Через 24 роки побудови в Україні ринкової економіки майже половина громадян не мають сформованої економічної думки. У прихильності до капіталізму зізналися 13,5% респондентів, тоді як соціалістичні погляди близькі 15,6% опитаних. При цьому понад чверть (25,5%) респондентів підтримують обидві (!) ідеології — і соціалізм, і капіталізм, не вбачаючи в цьому суперечності (що є співзвучним “м’якому” варіантові лібералізму, властивого українській політологічній традиції). Водночас приблизно стільки ж не підтримують жодної з цих доктрин (24%). Цікаво, що порівняно з даними опитування 1994 року частка тих, хто не визначився, майже не змінилася: 23,7% підтримували обидві ідеології і 20% не підтримували нікого. Отже, населення України здебільше економічно неграмотне, й це свідчить про те, що ціннісні культурні форми європейської макрокультури, такі як підприємництво, економічна ініціативність, громадянське суспільство, ще недостатньою мірою модернізували вітчизняну культурну традицію. Уявлення людей навіть попри сприятливі економічні умови залишаються дуже інерційними, що не сприяє і розвитку економіки країни. Для нас така диспозиція є свідченням такої специфіки сприйняття двох означених ідеологій, коли критичність щодо соціалізму почасти є декларативною, і сумарна більшість громадян залишаються на позиціях підтримки сильної держави, соціального захисту і гарантій.

Одним із найяскравіших прикладів цього є ставлення до лібералізму, сприйняття якого більшістю — попри актуалізацію й популяризацію ліберальних цінностей у рамках євроінтеграції — можна визначити так: “всім знайомий цей термін, але всі погано розуміють, що він означає”. Навіть для більшої частини освіченої публіки ліберальна ідеологія асоціюється перш за все (а часом і тільки) з поняттям свободи і зменшенням ролі держави. При цьому таке розуміння лібералізму у представників старшої вікової групи є значно більш негативним, ніж у молоді. Так, за даними згаданого вище дослідження, автори якого вивчали оцінки й уявлення щодо різних ідеологій, “ідеологія лібералізму є маловідомою для українських громадян”, і “представники старшого покоління більш негативно ставляться до лібералізму”. Так, на підставі отриманих результатів дослідники доходять висновку стосовно ліберальної ідеології, що перш ніж вона набуде значущості у свідомості громадян, необхідна широка просвітницька робота [Захаров, Визир, s.a.]. Негативізм щодо лібералізму людей старшого покоління зумовлюється, зокрема, “живучістю” радянських штампів щодо сприйняття його як буржуазної, руйнівної ідеології.

Молодь на звилі сучасних політичних подій сприймає лібералізм набагато позитивніше, що, втім, не означає, що вона розуміє головні принципи лібералізму. Тенденцію, яка виявляється в тому, що молоді респонденти фактично не знають, але схвалюють ідеологію лібералізму, ми фіксуємо і за результатами інших досліджень, які засвідчують те, що досить багато звичних для європейців цінностей зовсім не є такими (і, мабуть, не будуть таки-

ми найближчим часом) для пересічних українців. Ідеться, зокрема, і про високий рівень гомофобії та несприйняття нетрадиційної сексуальної орієнтації [80% українцев, s.a.]. І хоча в Києві нещодавно успішно пройшов гей-парад, суспільство не стало ставитися до цього явища позитивно, свідченням чого є також реакція ФБ-спільноти.

У цій ситуації ми якраз маємо справу із протидією констант матричної культури, яка, набуваючи одних інокультурних форм, відштовхує інші або модернізує, адаптує їх. Тут ми спостерігаємо процес функціонування культурної традиції, фільтрації та співвіднесення нею інокультурних зразків з “харизматичними змістами” центральної зони української культури. Це співвіднесення має на меті запобігання руйнації власних “харизматичних змістів” як кордонних цінностей і сакральних значень власної культури, для якої неадаптоване прийняття інокультурних зразків може виявитися деструктивним. Запобігання ентропії сприяє адаптація через пошук адекватної, специфічної форми для інокультурних зразків.

Звісно, ліберальні цінності не можна звести лише до свободи сексуальної орієнтації, але вітчизняний суспільний негативізм щодо лібералізму як до ідеології вочевидь зумовлюється великою мірою несприйняття свобод саме в цій сфері та екстраполяцією такого неприйняття на інші цінності лібералізму, які лишень почали формуватися за років незалежності. Так, за останніми даними моніторингу Інституту соціології НАН України, більшість респондентів на запитання: “Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення особистого успіху тощо)?” відповідають заперечно. Тим самим вони потверджують наявність певного ідеологічного вакууму. Адже якщо радянських цінностей вже нема, а європейських ще нема, то які тоді є?

Така ситуація є проявом трансформації — переструктуризації макрокультурних пластів у тілі єдиної культурної традиції. Це пояснює і ситуативну маргінальність масової свідомості, яка перебуває в процесі інституціоналізації й оновлення ідентичностей. Нібито схвалюючи лібералізм, люди мало пов’язують його із ринком, економічними свободами і підприємницькою діяльністю. Проте у більшості досі домінує сформоване пострадянською пресою кліше щодо лібералізму на тлі позитивної налаштованості в цілому. Зрештою, така диспозиція несе в собі потенційні загрози подальшій інституціоналізації цієї ідеології у масовій свідомості.

Макроаналіз, або маркер третій: ідеологічні полюси в динаміці глобальних ціннісних векторів

Ще одним маркером, що демонструє динаміку зміни смислових векторів, є цінності. Так, під час Революції Гідності за методикою Ш.Шварца було проведене дослідження ціннісних пріоритетів аудиторії Майдану [Шостаковський, 2014]. Сформована за результатами досліджень система координат виявила значно більшу спільність із західноєвропейськими цінностями, ніж упродовж попередніх років. Зіставляючи дані досліджень ціннісних пріоритетів усієї європейської спільноти в рамках Євробаромет-

ра, проведених за методикою Ш.Шварца впродовж 2008–2012 років, ми не бачили суттєвих відмінностей України від країн пострадянського простору. Натомість у період Майдану на перший план вийшли такі цінності, як гідність, воля, самоствердження, реалізація, новизна/ризик, соціальна відповідальність. Звісно, треба зважати на той факт, що аудиторія Майдану не була репрезентативною для населення всієї України (середньостатистичний майданівець — це особа середнього віку із вищою освітою й середнім рівнем доходів, мешканець переважно Західної і Центральної України), а також на вплив високого соціального напруження, що зазвичай оголює критичні, “межові” цінності. Однак коли взяти до уваги, що ідеї Майдану, як і сама Революція Гідності, були схвально сприйняті більш як половиною українців (за даними Фонду “Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва”, в різний період від 68% до 72% населення підтримували Майдан), означену ціннісну вісь можна визнати векторною для стратегічного розвитку суспільства в ціннісній площині.

Ціннісна сфера під впливом активних політичних подій зазнає істотних змін, які, найімовірніше, триватимуть у напрямі, накресленому Майданом, хоча зрозуміло, що такі зміни не відбуватимуться швидко через колосальну інертність ціннісної сфери. Унікальність української ситуації полягає в тому, що основою актуалізованих під час Революції Гідності цінностей — самостійності та ризику/новизни — залишалася традиція, яка корелює з безпекою, стабільністю, комфортом, достатком, гедонізмом. У цьому принципова відмінність “революційної” конфігурації цінностей Майдану від зразків західноєвропейських країн, де традиція давно “не в пошані”.

Така ситуація є також свідченням того, що новий вектор ціннісної сфери не є суто запозиченою, нав’язаною інновацією, а є як самостійним, креативним етапом розвитку автентичної культурної традиції, так і закономірним рухом в контексті планетарної динаміки. Варто відзначити, що цінності безпеки, стабільності та комфорту не зникають — вони є так само значимими й за межами Майдану, особливо у східних регіонах. Але стан повної безпеки і спокою в країні навряд чи знову виведе їх на перші позиції. Суспільство не просто змінюється й оновлюється, воно змінюється динамічно, причиною чого є наразі масштабна зовнішня загроза.

За цих умов українська культурна традиція як багатолінійний, креативний процес дедалі інтенсивніше верифікує інокультурні інновації через “харизматичні змісти” центральної зони культури (С.Айзенштадт), що зумовлює потужні й необоротні соціальні зміни, які переформатовують ціннісну сферу нової України. Цей висновок підтверджується і даними останнього масштабного всеукраїнського дослідження “Регион, нация и прочее: междисциплинарное и интеркультурное переосмысление Украины”, презентованого Вікторією Середою на низці соціологічних конференцій. Дослідження виявило, зокрема, існування не двох моделей пам’яті — української та радянської, а чотирьох: української, імперської, віктимної та радянської [Середа, 2016], що збігається і з нашим баченням архітектоники культурної традиції.

Масова свідомість, крім динамічного, рухливого шару, який легко “скачується” методами соціологічного моніторингу, має шари менш рухливі й

інертні — рівень етнічної ментальності (етнічної карти світу), що межує з етнопсихікою і спричинюється, в нашій термінології, “харизматичними змістами” центральної зони культури. Ці рівні скануються значно гірше, тому для аналізу їхньої архітектоніки залучають інструментарій суміжних галузей, зокрема методи етнологічних і етнопсихологічних досліджень.

Глибинне занурення: ідеології крізь призму етноматриці політичної свідомості

Саме рівень етнічної ментальності репрезентується через так звані риси національного характеру та архетипи національної ментальності (С.Кримський), трансфери “етнічної картини світу” (Р.Редкліф-Браун), “конфігурацію етосу культури” (Р.Бенедикт). Саме цей рівень масової свідомості має дати нам відповідь на питання, що в українській інтелектуальній традиції сприяє “пом’якшенню” класичного лібералізму, що одночасно робить його соціально зорієнтованим і “консервує” в межах специфічного сприйняття. Чи близький класичний, марксистський соціалізм українському національному характеру? Ця тематика потребує окремого ґрунтовного розгляду, але деякі підходи варто наразі окреслити.

Звернімося до рис національного характеру — маркерів “харизматичних змістів” центральної зони культури на рівні етнічної картини світу і суспільної психосоматики. Існує кілька базових взаємопов’язаних особливостей традиційного політичного менталітету українства, які, на мою думку, певною мірою можна бодай частково співвіднести з принципами класичного лібералізму, а саме екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтровертність, ескапізм, кордоцентризм, соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, аполітичність, анархійність [Кудь, Мадін, 2009]. Ці риси фіксують не лише етнологи, культурологи, історики, етнопсихологи, а й соціологи. Зокрема, згадаймо масштабне соціологічне дослідження з цієї проблематики, проведене А.Єрмолаєвим та О.Левцуном у 2008 році. На підставі його результатів дослідники стверджують, що, “маючи індивідуальні та кордоцентричні настанови, українство репродукує взірці родинних взаємин у галузі соціально-політичній, через створення локальних громад, які функціонують на тотожних родинних засадах. Окрім того, прояв ментальної риси громадоцентризму пояснює вельми повільні темпи державотворення в Україні” [Єрмолаєв, Левцун, 2011]. Отже, для українців характерне відокремлення і дистанціювання не тільки від зовнішнього соціального оточення, а й суспільства в цілому (макросоціуму), тоді як “ідейний дух” соціалізму передбачав колективну співпрацю. Ключовими негативними проявами ізоляціонізму є недовіра до своїх співгромадян (якщо вони не входять до найближчого оточення) та низька готовність до солідарних дій. Наслідком цього є й недовіра до громадських та державних інституцій [Єрмолаєв, Левцун, 2011], що може свідчити про відсутність ґрунтовних передумов для домінування соціалістичної ідеології в українському менталітеті та певної “проліберальності” останнього. Позитивному сприйняттю соціалізму не сприяє схильність українців до ізоляціонізму. Йдеться про об-

меженість сфери життєвих інтересів рамками приватного життя і найближчого соціального оточення (сім'я, близькі родичі, друзі, сусіди, куми тощо). Важливим чинником несприйняття соціалізму є й те, що “нашою особливою рисою є недовіра громадян один до одного, недовіра до влади взагалі. Більш характерні соціальні зв'язки локального порядку — друзі, родичі, клани” [Ермолаев, Левцун, 2011].

Варто зазначити, що ані індивідуалізм та егоцентризм, ані інтровертність вкупі з ескапізмом, ані соціальний егалітаризм і громадоцентризм не мають безпосереднього стосунку до соціалізму. З рис національного характеру близький до останнього хіба що кордоцентризм, та лише за умови, що ми розглядатимемо соціалізм як концепт, ґрунтований на догматах християнської традиції, уявленні про “ідеальну” соціальну справедливість. Саме останні риси менталітету, найімовірніше, надають українській транскрипції лібералізму соціальний акцент, роблять його “м'яким”.

О.Рудакевич схильний поділяти типові ментальні настанови українства на “природно споконвічні” та “набуті в умовах політичного поневолення”, тобто такі, що сформувалися на ґрунті перших, але внаслідок довгого домінування колоніальної (у нашій термінології — “накладеної” макрокультури). На його думку, “до перших можна віднести крайній індивідуалізм (або егоцентризм), переважання почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізмі (громадоцентризмі)” [Рудакевич, 1995: с. 85], що також засвідчує певну “проліберальність” національного характеру. При цьому слід відзначити й вади такої “проліберальності”, які дістають вияв у критиканстві, міжособній боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, переважанні емоцій над розумом і вольовим началом при розв'язанні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, в недисциплінованості, неорганізованості, притлумленості почуття громадянського обов'язку тощо [Рудакевич, 1995: с. 88]. До другої групи ментальних настанов, що їх спричинили століття підневільного стану України, на думку О.Рудакевича, входять “психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології”, комплекси “меншовартості” та “кривди” [Рудакевич, 1995: с. 76]. У політичній культурі ці психічні якості виявилися в поверховому, формальному сприйнятті політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу з боку інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, у проросійських та інших чужинських орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід віднести також ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його територій між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією, закономірними наслідками чого є постколоніальний, посттоталітар-

ний і “стокгольмський” синдрому. Варто наголосити, що ці синдроми поглиблюють “соціальну зорієнтованість” українського варіанта лібералізму (концентрація на соціальній проблематиці та темі нерівностей закономірна для статусу поневоленого) і зробили його консервативним (залишаючи його в межах автентичної культурної традиції), що видається природним, оскільки відповідає інстинктивній потребі етнічної групи у самозбереженні та самозахисті.

На думку В.Кизими, порівняльний аналіз особливостей історичного процесу в Україні та у країнах Заходу підводить до висновку, що українська спільнота завжди належала до типу неklasичних суспільств. Їх особливість, — зазначає дослідник, — полягає в тому, що, існуючи впродовж тривалого історичного відрізка як певні цілісності із відповідними ознаками, вони весь час перебувають не стільки в динамічному, скільки в нестійкому становищі, постійно маневруючи й утримуючись на межі ризику. Наша країна не була, як правило, ані центром, ані периферією, вона майже постійно перебувала між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їхньої боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої державної структури (див.: [Кизима, 1993: с. 118]). Так відбувалося і донедавна. Постійна наявність різноспрямованих, по суті, протилежних геополітичних орієнтацій у галицької та наддніпрянської гілок українства пояснює загальний маргінальний характер української політичної ментальності. Оцінюючи проросійську орієнтацію наддніпрянців та прозахідну орієнтацію галичан, слід вказати на парадоксальний момент: протилежна спрямованість сподівань різних частин українства є виявом спільної для них маргінальності. Сподівалися на когось і “східняки”, і “западенці”. Зараз ця ситуація змінюється, і геополітичні спрямування України набувають однозначно євроінтеграційного вектора. Це, з одного боку, означило “перемогу” галичан, а з іншого — дало підстави фактично “хірургічним шляхом” позбавитися тоталітарного нашарування вже меморіальної радянської культури.

Зараз політична ментальність України іноді за інерцією пострадянського часу ще проявляє авторитарність, етатизм та патерналізм. Але за умов суверенного існування відроджуються такі споконвічні традиційні риси української політичної ментальності, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації) й т. ін., що має сприяти оновленню української культурної традиції, посиленню ретрансляції “харизматичних змістів” центральної зони. У разі загрози існуванню нації природно активізується її інстинкт самозбереження, що уявнюється в посиленні ідеології націоналізму і патріотизму, консолідації суспільства у протистоянні ворогові. Традиційно мирна, невойовнича, неімперська нація активно захищається. В цьому сенсі Революція Гідності й подальші події в Криму та на Сході країни сконсолідовують націю, актуалізують національну матричну культуру, яка демонструє здатність до активного спротиву на підставі домінантних рис національного характеру — кордоцентризму, онтологічного оптимізму та громадоцентризму.

Вгору сходами, що ведуть вниз, або про специфіку ідеологічної гібридизації

Сьогодні посттоталітарна Україна тільки намагається пройти шлях від соціалізму до демократії. Слід зазначити, що шлях цей дається країні дуже непросто. В Україні партії, намагаючись сподобатися виборцеві, орієнтуються радше на його побутові потреби та короткострокові завдання. Якщо людина вважає, що причини її проблем — у тих, хто її оточує (олігархах, “поганій владі” тощо), вона, найімовірніше, буде схилитися до соціалістичних ідей, якщо ж причини власних проблем людина шукає в собі — до ліберальних принципів. Однак поєднання цих двох ідеологій у середньостатистичного українця закономірно викликає дисонанс. Адже у стереотипному сприйнятті “соціалізм” — це “совок”, за яким євроорієнтований українець на тлі останніх політичних подій уже точно не ностальгує, натомість “лібералізм” — це щось малозрозуміле, але дуже бажане — такий собі міф “про світле майбутнє”. Такого роду розшарування свідчать, зокрема, про те, що соціалістична / комуністична культура була супротивною для українського менталітету. Зараз, у просторі сучасного українського політикуму (йдеться про консолідацію ідеологій, репрезентованих партіями постмайданної України) соціалізм як “рештка проросійського колоніального минулого” протистоїть проєвропейському неолібералізму. Водночас лібералізм у своєму протистоянні соціалізму об’єднується з консерватизмом і націоналізмом. Така конфігурація є показовою в контексті посилення ролі матричної, національної та проєвропейської макрокультур в українській культурній традиції, яка зараз шукає шляхи адаптації європейських культурних форм у власному просторі.

Сучасний гібрид зазначених ідеологій викликає дисонанс і в просторі власне культурної традиції, в межах якої дедалі більше витісняється радянська і російська макрокультури, натомість європейська і глобальна макрокультури, будучи суспільно визнані позитивними, набувають впливовості, що надає “схвальності” ліберальним цінностям. Революція Гідності, втрата певної території Україною, війна на Сході країни, остаточний вибір проєвропейського напрямку сприяли переструктуризації цих складових у нову конфігурацію, за якої у матричній макрокультурі активізувався процес дифузії культурних форм глобальної та європейської макрокультур, що сприяло популяризації й відповідних ліберальній ідеології цінностей, таких як свобода, толерантність, захист прав, рівність тощо.

Про перспективи

Відповідаючи на питання, порушені на початку статті, можна зазначити, що, по-перше, сприйняття тих чи інших політичних ідеологій у свідомості пересічного українця детерміноване як рисами національного характеру (менталітету), так і кліше, сформованими під впливом ЗМІ і решток соціально-політичного минулого суспільства. По-друге, варто пам’ятати, що сприйняття і розуміння — це різні речі. Щодо відповідності певних рис, іманентно властивих етнопсихіці, певним константам ідеологій, то, нібито по-

зитивно сприймаючи лібералізм як ідеологію і позиціонуючи себе як лібералів, переважна більшість громадян погано розуміють головні принципи цього напрямку, не пов'язуючи його з підприємницькими свободами, індивідуалізмом, ринковою економікою і толерантністю до інших, понад те, вагома частка суспільства не підтримує впровадження таких цінностей (хоча за менталітетом українці є досить ліберальними і толерантними, а також є індивідуалістами та вміють господарювати і вести справи). Лібералізм, який асоціюється з Європою, корелює із ціннісним вектором, означеним Революцією Гідності, є маркером зростання ролі європейської макрокультури у структурі культурної традиції. Отже, доведеться опановувати ідеї лібералізму. Інше питання — до яких нових ціннісних конфліктів це може призвести, як муситиме адаптуватися вітчизняна культурна традиція, які нові форми українського варіанта лібералізму формуватимуться.

З іншого боку, сприйняття соціалізму зумовлюється драматичним історичним минулим, яке вплинуло на етнопсихіку українців, сформувавши низку колективних психотравм. Попри це саме принципи соціалізму досі сутнісно домінують в уявленнях українців, які, декларативно дистанціюючись від культури “гомо советікус”, у багатьох аспектах свого світосприйняття залишаються її носіями. Хоча присутність меморіальної радянської макрокультури суттєво зменшилася і навіть символічно зникає, у просторі колективного світосприйняття і конкретних життєвих практик вона досі залишається для певної частини суспільства актуальною. Цей момент є проявом нормального перебігу трансформації макрокультурних компонентів культурної традиції, яка є досить інерційним процесом; і хоча події на Сході України значно пришвидшили його, говорити про зникнення культури “гомо советікус” зарано. Зникаючи декларативно, символічно, вона не зникає світоглядно. Мабуть, варто говорити радше про переформатування, перетворення цього сприйняття, його дистанціювання від комуністичної, проросійської версії і мімікрію його під інші ідеологічні напрями, що також є закономірним і цілком логічним з огляду на існування потужної традиції концептуалізації соціалізму в політологічній думці України. Таким чином культурна традиція шукає адекватні форми перетворення минулого на актуальне сучасне. Так триває трансформація.

Підсумовуючи проведений аналіз і відповідаючи на запитання, яка політична ідеологія є якщо не іманентною, то принаймні близькою нашому національному характерові, можна сказати досить однозначно — українська. І йдеться не про націоналізм, який, на мою думку, є в цьому разі ідеологією самозахисту й активізується природно в часи загроз; йдеться про глибоко специфічну національну “транскрипцію” світових політичних ідеологій, зокрема полюсних зараз для України — лібералізму і соціалізму.

Джерела

80% украинцев против однополых браков [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://news.liga.net/news/society/854220-16_ukraintsev_ne_protiv_grazhdanskikh_brakov_sredi_geev_opros.htm(http://flot2017.com/posts/new/80_ukraincev_protiv_odnopolyh_brakov_lgbtstatistika_bez_vydelenija_armii_i_flota).

Бердяев Н. Смысл творчества / Николай Бердяев. — М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. — 414 с.

Братья или чужаки? [Электронный ресурс] / Виталий Лейбин, Валерий Вакарюк, Максим Руднев // Русский репортер. — 2014. — № 41. — Режим доступа : http://expert.ru/russian_reporter/2014/41/bratyailichuzhaki/.

Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2014. — 466 с.

Гальчинский А. Социализм против социализма. Вопросы для размышлений [Электронный ресурс] / А. Гальчинский. — Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/macrolevel/socializm-protiv-socializma-voprosy-dlya-razmyshleniy_.html.

Головаха Є. Чи здатні українці провести реформи та модернізувати країну [Електронний ресурс] / Головаха Є. — Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/publications/chi-zdatni-ukrajintsi-provesti-reformi-ta-modernizuvati-krajinu-86094.html>.

Горкін Л.П. Михайло Туган-Барановский — мислитель, вчений, громадянин / Л.П. Горкін // Політична економія. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 21.

Гройсман: В Украине не будет однополых браков [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. — Режим доступа : <http://korrespondent.net/ukraine/3588751-hroisman-v-ukraїne-ne-budet-odnopolykh-brakov>.

Економічна соціологія: лише 13,5% українців підтримують капіталізм [Електронний ресурс] // Finance.ua. — Режим доступу : <http://news.finance.ua/>.

Єрмолаєв А. “Вишневий сад” українського традиціоналізму” [Електронний ресурс] / А. Єрмолаєв, О. Левцун // ZN.ua. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vishneviy_sad_ukrayinskogo_traditsionalizmu.html.

Єрмолаєв А. Аналитический доклад: Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины) [Электронный ресурс] / А. Єрмолаєв, О. Левцун // Диалог.ua. — Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/partner/page22793.html>.

Захаров К.В. Отношение избирателей к партийным политическим идеологиям в контексте межпоколенческой передачи политической культуры [Электронный ресурс] / К.В. Захаров, О.А. Визир. — Днепропетровск. — Режим доступа : http://appu.dp.ua/sites/default/files/docs/zaharov_k_v_vizir_o_a._otnoshenie_izbirateley_k_politicheskim_ideologiyam.pdf

Кавцький К. Основи соціалізму / Карл Кавцький. — Нью-Йорк: Видання Української Федерації Американської Соціалістичної Партії, 1918. — 64 с.

Кизима В. “Незалежність від” чи “незалежність для”? Маргінальна сутність ментальності України / В. Кизима // Віче. — 1993. — № 9. — С. 114–126.

Конспект лекцій з курсу “Політологія” для студентів усіх форм навчання / [І.С. Дмитрів, В.А. Кулик, О.М. Рудакевич та ін.]. — Тернопіль: ТІНГ, 1992. — 44 с.

Краткий отчет о социологическом опросе: “Регионы Украины в образах и стереотипах массового сознания” [Электронный ресурс] / Ін-т прав человека и предотвращения экстремизма и ксенофобии. — Режим доступа : http://www.ihrpex.org/ru/article/3026/kratkij_otchet_o_sotsyologicheskom_oprose_regiony_ukrayny_v_obrazah_y_stereotypah_massovogo_soznanyja.

Куць О.М. Етнонаціональна свідомість у державотворчих процесах (українські реалії) : [моногр.] / О.М. Куць, М.П. Мадін. — Х.: ППВ “Нове слово”, 2009. — 318 с.

Либеральная идея в Украине [Электронный ресурс] // Изборник. — Режим доступа : <http://litorpys.org.ua/ukrxxr/a04.htm>.

Марасюк С.С. Украинский национальный характер как фактор государственного строительства в Украине [Электронный ресурс] / С.С. Марасюк. — Режим доступа : <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-01/MarasykStat.pdf>.

Матвеев С.О. Економічна соціологія : підруч. / С.О. Матвеев, Л.І. Лясота. — Суми: Університет. книга, 2006. — 184 с.

Михайлова О. Лібералізм: утопія, яка здійснюється через нас [Електронний ресурс] / О. Михайлова // Українська правда. — 2015. — 14 лип. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/07/14/7074453/>.

Настояща К.В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі : дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.01 / Настояща К.В. — К., 2005. — 169 с.

Настоящая К.В. Ценностные векторы обновленной Украины: побег к “другому” или возвращение к “себе”? [Электронный ресурс] / К.В. Настоящая // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. — 2014. — Вип. 64. — Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO.

Путь Украины от социализма к либерализму: На чем строят свои программы украинские либералы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lpu.org.ua/idea/kredo-liberalizmu/100-put-ukrainy-ot-sotsializma-k-liberalizmu-na-chem-stroyat-svoi-programmy-ukrainskie-liberaly>.

Рудкевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудкевич // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 23–42.

Середа В. Національні ідентичності та історична пам'ять в Україні після Євромайдану [Електронний ресурс] / В. Середа ; Ін-т народознавства НАН України. — Режим доступу : <http://social-anthropology.org.ua/seminars/natsionalni-identychnosti-ta-istorychna-pamyat/>.

Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. Т. 2 : Таблиці і графіки / за ред. Є.І. Головахи, М.О. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — 480 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін ; вип. 2 (16) / гол. ред. В.М. Ворона, М.О. Шульга. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. — 780 с. — (Додаток : таблиці моніторингового опитування “Українське суспільство — 2015”).

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2014. — Т. 1. — 346 с.

Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа / відп. ред. В. Храмова. — К. : Освіта, 1978. — С. 66–96.

Чижевський Ю. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Ю. — Нью-Йорк : б. в., 1991. — 175 с.

Чупрій Л.В. Гуманітарні аспекти ідеології сучасних політичних партій / Л.В. Чупрій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2012. — № 3 (59). — С. 266–280.

Шестаковський О. Радикалізовані європейці: цінності Євромайдану в порівнянні з європейськими / О. Шестаковський // Українська правда. — 2014. — 14 січ. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/?attempt>.